

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

Suggestion, seduction, psychoanalysis

Inleiding

Op 22 en 23 februari 1996 vond in Nijmegen de eerste conferentie plaats van een reeks over antropologie, psychoanalyse en psychiatrie, die in het vervolg iedere twee jaar gehouden zal worden. Deze reeks wordt georganiseerd door het Filosofisch Instituut voor Voortgezette Studies van de universiteiten van Nijmegen, Tilburg, Leuven en Rotterdam, in samenwerking met het Centrum voor Dieptepsychologie in Leuven.

De titel van deze eerste conferentie was *Suggestion, Seduction, Psychoanalysis* met als hoofdthema de verleidingstheorie van Freud. Sprekers waren Mikkél Borch-Jacobsen uit Seattle, Jean Florence uit Louvain-la-Neuve, John Forrester uit Cambridge en Antoine Vergote uit Leuven. Iedere lezing werd becommentarieerd door een respondent uit het organisatiecomité.

Twee dagen lang werd er intensief gediscussieerd over de verleidingstheorie van Freud. Volgend jaar, in 1997, is het precies een eeuw geleden dat Freud zijn verleidingstheorie verwierp en in plaats daarvan aannam dat wat zijn hysterische patiënten hem vertelden over verleiding en misbruik door een volwassene in hun kinderjaren, fantasieën waren. Desondanks is hij er zich steeds mee bezig blijven houden en ook nu nog is de verleidingstheorie in staat om psychoanalytici – en de psychotherapeutische wereld in bredere zin – in kampen te verdelen. Tegenwoordig is de term 'hysterie' in onbruik geraakt, zeker buiten de psychoanalyse, maar een ander ziektebeeld, de meervoudige persoonlijkheidsstoornis, wordt nu gekoppeld aan seksueel misbruik in de kinderjaren. Veel van de discussies over de betrouwbaarheid van de herinneringen van deze patiënten doen denken aan de twijfels en overwegingen die Freud ertoe brachten zijn theorie

bij te stellen. Na honderd jaar is Freud weer verrassend actueel.

Verleidingstheorie: historische achtergrond en kritiek

Wat houdt de verleidingstheorie in? Honderd jaar na dato is dat niet meer zo duidelijk, omdat de theorie in Freuds werk zelf een ontwikkeling heeft doorgemaakt en bovendien in de psychoanalytische beweging na Freud één van de speerpunten van theorievorming en wijziging is gebleven. Daarom keerden de sprekers ieder op hun manier terug tot de bron. Borch-Jacobsen ging in zijn kritische lezing in op de historische achtergrond van de theorie. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw begon Freud zich intensief bezig te houden met het ziektebeeld van hysterie, als een complex van motorische, sensorische en bewustzijnsstoornissen die niet fysiologisch verklaard konden worden. In de voorafgaande decennia had dit syndroom een centrale plaats verworven in het medisch-psychiatrisch onderzoek, vooral in de hypnoseklinieken van Charcot en Bernheim. Er bestond consensus over een relatie tussen gebeurtenissen die gepaard waren gegaan met heftige, plotselinge emoties, en het uitbreken van symptomen van hysterie. Maar de emoties leken van velerlei aard te kunnen zijn en verklaarden daardoor niet voldoende. Niet tevreden hiermee, ging Freud op zoek naar ervaringen die meer verklarende kracht hebben. Hij liet zich hierbij leiden door de these van Breuer, dat de traumatiserende werking niet zozeer uitgaat van het voorval zelf, maar van de herinneringen aan het voorval. In zijn praatkuur liet Freud zijn patiënten associatieketens van herinneringen opbouwen en wat bleek? Uiteindelijk kwamen ze allemaal uit bij herinneringen aan premature seksuele ervaringen in de vroege kindertijd, daartoe gedwongen of verleid door een volwassene – vaak één van de ouders of plaatsvervangende verzorgers.

De oorspronkelijke verleidingstheorie stelt dus dat de oorzaak van hysterie gelegen is in premature seksuele ervaringen. Borch-Jacobsen plaatste forse kritiek bij deze theorie. De verleidingsverhalen die de hysterici vertellen zijn volgens hem produkten van de psychoanalytische situatie en niet meer dan dat. In eerste instantie zou Freud een speculatief verband hebben gelegd tussen hysterie en verleiding en pas in tweede instantie op zoek zijn gegaan naar klinische ondersteuning. Die vindt hij dan ook, steeds overvloediger. In feite echter *construeert* hij de empirische feiten die hij nodig heeft om zijn theorie te ondersteunen en legt deze zijn patiënten op een vrij dwingende manier voor. Dat zij zich zulke verleidingsscènes dan gaan 'herinneren' zou het gevolg zijn van hypnotische suggestie, uitgeoefend door Freud, 'waarmee zijn patiënten actief collaboreren'. Freud maakte weliswaar geen gebruik van directe suggestie (want hij liet zijn patiënten vrij associëren), maar het is moeilijk de grens te bepalen waar hypnose ophoudt. 'Is liggen op de divan met gesloten ogen op zich niet al een vorm van hypnotische inductie?', vroeg Borch-Jacobsen aan zijn luisteraars.

In de conclusie die Freud in 1897 trekt, houdt hij volgens Borch-Jacobsen in feite vast aan zijn uitgangspunt dat er een causaal verband is tussen hysterie en een kinderlijk trauma van seksuele aard. Alleen moet de aard van het trauma niet in de objectieve realiteit gezocht worden, maar in de psychische realiteit, in het fantasielevens van zijn patiënten. De wetmatigheden die hij aantreft in deze fantasieën brengen hem vervolgens tot het postulaat van de kinderlijke seksualiteit, culminerend in het Oedipuscomplex.

Borch-Jacobsen noemt deze postulaten 'hypnotische mythen'. Uit de correspondentie die Freud in deze jaren voert met Fliess, krijgt hij de indruk dat Freud zelf ook wist dat zijn verleidingstheorie niet klopte, maar dat hij dit niet toe wilde geven aan het medisch-psiatriesche establishment. In plaats van de theorie te verwerpen, zoals dat volgens de methode van de zuivere wetenschap eigenlijk hoort wanneer de feiten de theorie weerspreken, is Freud de theorie zodanig gaan aanpassen dat ze niet meer met de feiten in strijd was. De kritiek van

Borch-Jacobsen is dus in essentie wetenschapstheoretisch en methodologisch van aard.

Het publiek reageerde verontwaardigd, vooral omdat Borch-Jacobsen met deze kritiek op de verleidingstheorie suggereerde dat de gehele verdere ontwikkelingen van de psychoanalytische theorie gebouwd zijn op drijfzand.

Is dat zo? Er zijn verschillende argumenten tegenin te brengen. Van Haute, als respondent, benadrukte dat Freud zijn basisstellingen en concepten steeds opnieuw heeft herzien wanneer nieuwe bevindingen dat noodzakelijk maakten. Zo brak hij met het model van rechtlijnige causaliteit via het concept van 'Nachträglichkeit'. En in plaats van een onproblematisch gebruik van hypnotische suggestie, heeft de psychoanalyse zich ontwikkeld tot een theorie waarin systematische reflectie op de overdracht een centrale plaats inneemt. Bovendien heeft de oorspronkelijke verleidingstheorie plaatsgemaakt voor een algemenere theorie over verleiding. Gooit Borch-Jacobsen daarom niet het kind met het badwater weg?

Jean Florence, John Forrester en Antoine Vergote belichtten deze verdere ontwikkelingen van de verleidingstheorie. Ik bespreek hier eerst Vergote, omdat zijn lezing het dichtst bij Freud blijft.

Het concept 'Nachträglichkeit' als breuk met rechtlijnig causaal denken

Vergote reconstrueerde in zijn lezing de vragen die Freud zich stelde aan de hand van het klinische materiaal waardoor zijn theorie tot ontwikkeling kwam. Hierboven is de causale relatie tussen hysterie en infantiele verleidingsscènes uiteengezet. Deze scènes zijn als zodanig echter nog geen voldoende verklaring voor het ontstaan van de hysterie; er zijn immers veel mensen die zich zulke voorvallen herinneren, zonder te lijden aan hysterische symptomen. Bovendien, belangrijker nog, blijkt de gebeurtenis niet meteen symptomen te veroorzaken maar pas jaren later, 'nachträglich'. Pas de herinnering lijkt de ziekte te veroorzaken, niet het voorval zelf. Hoe komt dat?

Hier introduceert Freud zijn meest originele bijdrage aan de theorievorming over hysterie: de voorstellingen worden uit het bewustzijn

verdrongen en leven als onbewuste herinnering in de psyche voort, terwijl de gevoelens (schrik, schaamte, wantrouwen) blijven rondculeren. Deze gevoelens hechten zich later – vanaf de tijd dat de seksualiteit tot rijping komt – aan voorstellingen die associatief verbonden zijn met de oorspronkelijke voorstelling. Daardoor wordt de oorspronkelijke voorstelling geactiveerd en kan via herinneringssporen in het heden haar invloed uitoefenen. De ontstaansgeschiedenis van histerie is dus bifaaisch: de symptomen verschijnen naar aanleiding van een recent voorval, maar dit voorval is niet de enige of meest essentiële causale factor. De volgende belangrijke theoretische stap zet Freud in antwoord op de vraag *waarom* het oorspronkelijke voorval onmiddellijk verdrongen wordt. Verdringing veronderstelt per definitie een innerlijk conflict. Dan moet er wel, aan de kant van het slachtoffer, sprake zijn van enige vorm van intentionaliteit. Een louter passief ondergaan verklaart niet waarom er verdrongen wordt. Als het om een voorval gaat van seksuele betekenis, zal het ook om een innerlijk conflict gaan van seksuele betekenis. Met andere woorden: het kind verdringt de scène omdat het vanuit zichzelf al een erotisch, maar ambivalent verlangen heeft, waarmee het echter nog geen raad weet. De scène wordt daarom geïnterpreteerd als een agressieve daad tegen het lichaam, die van buitenaf komt. Pas later krijgt de scène ‘nachträglich’ een seksuele betekenis.

Hiermee heeft Freud zijn oorspronkelijke verleidingstheorie verlaten. Het komt er niet primair op aan wat er precies gebeurt is, maar welke betekenissen eraan verbonden zijn. De weg is nu geopend naar een steeds algemenere verleidingstheorie. Respondent Moyaert benadrukte dat in deze versie het ontwaken van de seksualiteit als zodanig traumatisch is, in die zin dat dit ontwaken altijd te vroeg komt, omdat het kind er nooit al een antwoord op klaar heeft liggen, dus altijd, van het begin af aan in de war zal raken. De verhalen over verleiding moeten dan begrepen worden als een eerste psychische verdedigingsmanoeuvre om deze verwarring meester te worden. Hier bevinden we ons dicht bij de algemene verleidingstheorie van Laplanche, die de verleiding

situert in de primaire zorgrelatie tussen moeder en zuigeling. Onbewust, ongewild voegen zich seksuele boodschappen in deze lichamelijke zorg in, die door het kind ontvangen worden als enigma, vraagteken, waarop het een antwoord moet vinden – terwijl dit tegelijk, vanwege het fundamenteel enigmatische karakter, nooit afdoende zal zijn.

Verdere reflecties over suggestie

Borch-Jacobsen beschuldigde de psychoanalyse ervan directe erfgenaam te zijn van de hypnosepraktijk. De consequentie van deze beschuldiging is dat de theorie niet serieus te nemen is, omdat de data waarop ze zich baseert via hypnotische suggestie tot stand gekomen zijn. De lezing van Florence stelt het probleem anders. Hij gaat juist uit van de primaire alomtegenwoordigheid van suggestie in de psychische werkelijkheid. De beginsituatie van mensen wordt volgens de bevindingen van een aantal psychoanalytici (met name die vooral gericht zijn op psychotici) gekarakteriseerd door een radicale openheid voor de invloed van de buitenwereld. Het probleem is dan niet zozeer de pragmatische vraag of en hoe suggestie uit de relatie tussen analyticus en analysant geëlimineerd moet worden, maar de theoretische vraag hoe deze primaire openheid voor suggestie van mensen begrensd raakt. Met andere woorden: hoe komt het ego of subject tot stand, opgevat als afgegrensde psychische ruimte?

Florence wijst op het cruciale belang van *de leugen* hierin: ‘De mens is het enige dier dat kan liegen.’ ‘Liegen’ wordt hier dan opgevat als prototype van een complex geheel van verschillende vormen van negatie: niet alleen onwaarheid spreken, maar ook bijvoorbeeld niet alles zeggen, een geheim bewaren, doen alsof, misleiden, nee zeggen, tot en met de weerstand in een psychoanalytische behandeling.

Op welke manier speelt de leugen een rol in de constitutie van de subjectiviteit? De psychische beginsituatie van de mens zou zich kenmerken, zoals gezegd, door openheid: een blind vertrouwen in en gehoorzaamheid aan de ouderlijke alwetendheid. De leugen verstoort deze volmaakte complementariteit. Het liegen van de ouders kan het kind verwarren en inner-

lijk verdeeld maken, omdat het zich vanuit zijn hulpeloze positie zal moeten aanpassen, maar innerlijk anders voelt (Ferenczi). Dit veronderstelt echter al een eigen subjectiviteit. Florence stelt dat de leugen het kind attendeert op de grens die zijn eigen binnenwereld scheidt van de buitenwereld. Het is zo in staat om te ontdekken dat het zelf ook kan liegen, een geheim kan bewaren in zijn innerlijk, iets waartoe de ouders geen toegang hebben. Zij boeten daarmee in aan alwetendheid. Hun suggestieve macht over de psyche van het kind brokkelt gaandeweg af en krijgt daarmee een illusoir karakter. Bij psychotici mislukt dit proces; zij verwerven niet de mogelijkheid om deze dimensie van veinzen uit te bouwen.

Verdere reflecties over verleiding

Net als Florence herleidt Forrester de thematiek van verleiding tot het bredere veld van de deceptie en benadrukt ook hij de noodzaak van deceptie om het sociaal verkeer soepel te laten verlopen. Hij stelt verleiding voor als het creatieve principe in sociale relaties en als het mens-makend principe in de seksuele daad; zonder verleiding is er alleen een dierlijk paren.

Suggestie en verleiding zijn dus bepaald geen uitvinding van de psychoanalyse of de hypnosepraktijk. Overdrachtsrelaties bestaan ook buiten de analytische situatie. Eén van de voorbeelden die Forrester noemt is het placebo-effect in medische behandelingen. Volgens verschillende onderzoeken zijn medische behandelingen tot zestig procent minder succesvol wanneer de arts geen geloof en vertrouwen weet op te wekken bij zijn patiënt.

Wel bijzonder aan de psychoanalyse is dat ze een methodische lijn heeft uitgezet om te onderzoeken hoe leugens dan precies functioneren. De hysteric, het prototype van de psychoanalytische patiënt, is een meesteres in de deceptie. Bij haar is niets wat het schijnt, haar leven is één grote leugen. De methode van de psychoanalyse bestaat erin om haar in een situatie te plaatsen met zo min mogelijk prikkeling tot liegen, noch tot waarheid spreken: de analyticus cultiveert bij zichzelf een professionele desinteresse in de vraag of het waar of gelogen is wat ze zegt. Het gezegde als zodanig is van

belang. Een voorbeeld van deze grondhouding vinden we in Freuds opstel over de negatie: de vorm wordt van de inhoud van een uitspraak losgekoppeld, waardoor een ontkenkende uitspraak als 'het was niet mijn moeder waarover ik droomde' geïnterpreteerd kan worden als een bevestigende uitspraak (het was moeder wel) die echter door het bewustzijn verworpen wordt omdat het om één of andere reden onacceptabel is. De uitspraak legt dan een inhoud en een psychische dynamiek bloot.

Respondent Bernet merkte op dat de psychoanalytische grondhouding dan toch meer is dan een professionele desinteresse in de vraag naar waarheid, zeker als desinteresse opgevat wordt als onverschilligheid. De analyticus is verre van een onverschillige toeschouwer, hij is verward, minstens gedeeltelijk, in dit spel dat zijn analysant met de waarheid speelt, met haar verleiding, haar schijn en haar leugens. De desinteresse in de vraag naar de waarheid van haar verhalen betekent dat het antwoord wordt opgeschort en in dit opschorten vindt een herbepaling plaats van wat waarheid eigenlijk is. Het is in ieder geval niet iets dat tegengesteld is aan schijn, aan leugens. De psychoanalyse werpt dus een nieuw, verwarrend licht op het waarheidsbegrip.

Slotbeschouwing

De verleidingstheorie van Freud heeft een geleidelijke verandering doorgemaakt waardoor haar huidige vormen niet zo veel meer lijken op haar oorspronkelijke. De eerste verandering bestaat erin dat het rechtlijnige causale verband tussen infantiele verleiding en hysterie vervangen is door een veel gecompliceerdere verbinding, waarin de (ver)werkingsprocessen en structuur van de psyche zelf centraal zijn komen te staan.

De tweede verandering is dat het concept 'trauma' een verruiming heeft doorgemaakt. Duidde het in het begin op een specifiek aanwijsbaar voorval met een versturende uitwerking – een verleidingsscène in de kindertijd – in de meest recente bewerkingen gaat het om iets alomtegenwoordigs – deceptie, leugen, enigmatische boodschappen – dat onvermijdelijk is en bovendien zelfs noodzakelijk lijkt te zijn voor een gezonde ontwikkeling.

De derde verandering bestaat uit eenzelfde soort verruiming van het begrip 'symptoom'. De hysterie was gedefinieerd als een vrij duidelijk te herkennen stoonnis. Slachtoffers van deceptie en enigmatische boodschappen zijn we allemaal, op allerlei verschillende manieren. Het 'symptoom' dat nu verklaard moet worden is het menszijn überhaupt. Verwonderlijk is het daarom niet dat Borch-Jacobsen de psychoanalyse verwijt dat je haar niet kunt bekritisseren, omdat ze werkt met 'moving targets'. Wetenschapstheoretisch is dat zeker een zwakte en misschien is dit ook wel één van de redenen dat de psychoanalyse als therapeutische praktijk steeds meer terrein heeft verloren. Anderzijds heeft deze constante verruiming van het begrippenapparaat de psychoanalyse de allure gegeven van een filosofische reflectie op het menszijn in het algemeen, en op vragen zo fundamenteel als de vraag naar wat waarheid betekent. Haar rol lijkt hierin nog lang niet uitgespeeld; integendeel, ze lijkt hieraan het begin te staan van een weg waarop nog veel te ontdekken is. Ik denk daarom dat deze eerste Nederlands/Belgische conferentie van filosofisch geïnspireerde psychoanalytici en psychoanalytisch geïnspireerde filosofen een vruchtbaar vervolg zal hebben in de tweejaarlijkse vervolgbijeenkomsten.

S. de Jager (1961) studeerde psychologie en filosofie aan de K.U. Nijmegen en is werkzaam als groepstherapeute. Zij is bezig met een promotie-onderzoek over de ethiek van de psychoanalyse.

On psychic and external reality as reflected in the analytic process. Third EPF Conference on Child and Adolescent Psychoanalysis, 19 – 21 april 1996 te Amsterdam

Hans Gerritzen

Ruim honderd analytici uit een zestiental landen waren naar deze derde EPF-conferentie in Amsterdam gekomen om te praten over het bovengenoemde thema. De opzet van de confe-

rentie bestond uit drie inleidingen met elk één discussiant. Daarnaast waren er parallelle discussiegroepen, één plenaire discussie en één paneldiscussie onder leiding van Betty Joseph (Londen).

De externe realiteit van een zonovergoten en stralend Amsterdam weerspiegelde zich in de interne realiteit van de conferentie: stimulerende verhalen, glasheldere en eerlijke discussies in een open en collegiale sfeer; kortom een verademing.

In haar openingsvoordracht maakte Terttu Eskelinen de Folch (Barcelona) duidelijk hoe belangrijk de kwaliteit van de wisselwerking tussen psychische werkelijkheid en externe werkelijkheid is voor de mentale ontwikkeling. De beide realiteiten zijn verstrengeld, zoals zichtbaar wordt in het proces van representatie. De psychische realiteit, 'the airy nothing', zoals Shakespeare die noemde, behoeft de percepties van de externe werkelijkheid om deze te kunnen representeren. Het omgekeerde is evenzeer nodig. Als de extern waargenomen werkelijkheid niet resoneert in de emoties en fantasieën van het individu, in zijn mentale ervaring, dan blijft zij onwerkelijk. De psychische realiteit wordt 'darstellbar' door middel van de perceptie van de externe realiteit. In de analytische setting wordt de mogelijkheid om de psychische realiteit een externe werkelijkheid te laten worden gefaciliteerd door de overdrachtservaring. De archaische 'internal world' wordt overgedragen in de relatie met de analyticus.

In de psychoanalyse van kinderen kunnen we heel in het bijzonder aan de hand van zeer concrete onbewuste fantasieën van het kind ervaren hoe de primitieve, vroege innerlijke wereld van het kind eruitziet. En hoe het kind soms niet bij machte is een duiding te accepteren of zelfs maar aan te horen, omdat de analyticus door het kind wordt gezien als één van zijn angstaanjagende innerlijke objecten. Spreekster gaf als saillant voorbeeld daarvan de fysieke reactie van een patiëntje op een voor hem pijnlijke interpretatie. Het kind krabde aan zijn arm omdat hetgeen was gezegd concreet werd gerepresenteerd in een gevoelde muggenbeet. Aan de hand van een zeer illustratieve casus, waarbij de voortgang van de analyse werd

bedreigd door de externe werkelijkheid van een verhuizing van de ouders, schilderde Foch de ontwikkeling van de psychische werkelijkheid bij dit patiëntje in de verwarrende wisselwerking met de externe realiteit. Gebruikmakend van sprookjesachtige verhalen en tekeningen kwam een symboliseringsproces op gang van primitieve psychische ervaringen, aanvankelijk rigide, maar door de overdracht en de overdrachtsduidingen meer en meer flexibel en gedifferentieerd.

Het reële gevaar van de eindigende behandeling kon ervaren gaan worden als een herhaling van een eerder geleden verlies. Door het aanvaarden van eigen gevoelens en fantasieën kon het kind de externe werkelijkheid, zijn ouders, als minder gekleurd door zijn eigen emoties gaan waarnemen en meer zoals ze in werkelijkheid waren, waardoor hij beter in staat was te anticiperen op de toekomst. In haar discussiepaper vroeg Jacqueline Godfrind-Haber (Brussel) zich af over wiens psychische en externe realiteiten we het eigenlijk hebben. Die van de patiënt, van de analyticus of van allebei? De analyticus moet fungeren als een 'thinking object' voor de patiënt en gebruik maken van zijn eigen psychische realiteit om het analytisch proces te bevorderen. 'His capacity to dream the bodily, emotional and fantasmatic world of the child contributes to the encreasing of symbolisation.' Door het toenemen van het vermogen tot symboliseren ontstaat bij het kind de mogelijkheid een besef van het bestaan van de analyticus te verdragen en het bestaan van de externe realiteit te ontdekken.

Wat mij erg aansprak, was Godfrinds vraag wat de analyticus doet met de ouders, die interfereren met de psychische realiteit van de analyticus. De analyticus deelt met het kind dezelfde bedreigende situatie van een voortijdige beëindiging van de analyse, en wat betekent zulks voor de tegenoverdracht?

De tweede voordracht werd gehouden door Duncan McLean (Londen) met als titel: *Growing up in New York: playing with reality*. Hij overdonderde zijn gehoor, zoals hijzelf overdonderd leek, met het openingsverhaal van zijn dertien jaar oude suïcidale patiënt, een dramatisch en veelbelovend filmscript vol noodlot en geweld, een soort gangsterplot.

McLean verwees naar de klassieke metafoor voor de relatie tussen interne en externe werkelijkheid zoals Arlow die heeft beschreven en waar hij suggereert dat bewustzijn en innerlijk subjectieve wereld kunnen worden voorgesteld als een scherm waarop twee films tegelijkertijd worden geprojecteerd, op beide zijden van het doek: één film representeert de externe realiteit, de andere de psychische realiteit. Zo kunnen perceptie, bewustzijn en de innerlijke beleavingswereld worden beschouwd als een complexe dynamische interactie tussen buiten en binnen.

Na te zijn ingegaan op de oorsprong en de ontwikkeling van de concepten psychische en externe realiteit, schaarde McLean zich achter Schafer, die van mening is dat één van de opgaven van de analyticus is zich een objectief beeld te vormen van zijn patiënt. Volgens McLean kan in zeker opzicht een succesvolle analyse gezien worden als het verwerven door de patiënt van het vermogen te spelen met losjes gehanteerde modellen, waardoor een interne en externe realiteit worden geconstrueerd met gelijktijdig behoud van geloof in hun validiteit. Het is volgens hem een illusie te veronderstellen, dat de analyticus in dit proces geen oordeel zal vellen over de werkelijkheid of over externe gebeurtenissen. Hoe ferm en, volgens sommigen, controversieel zijn stellingname ook moge zijn, in de behandeling van deze dertienjarige puber trad een langdurige stagnatie op door passiviteit van de patiënt. Hij viel stil en gaf de indruk met rust gelaten te willen worden. Uit armoede speelden analyticus en patiënt gedurende lange tijd vervolgens een soort Mens-erger-je-niet-spel, totdat er na een half jaar door een rake overdrachtsduiding een positieve ontwikkeling in de werkrelatie en in het analytisch proces ontstond. De jongen ging nu vooral communiceren door middel van tekeningen, een soort artistieke stripverhalen. McLean zag deze artistieke produkten meer als complexe compromisformaties dan als directe uitdrukkingen van onbewuste fantasie. Dit hypertrofische imaginaire leven is volgens hem niet alleen te beschouwen als een zich terugtrekken uit de realiteit, maar ook als een manier van tot uitdrukking brengen van en spelen met diepere psychologische betekenis-

sen. Een dergelijk narcistisch terugtrekgedrag wordt volgens McLean bij nogal wat adolescenten gezien. Het probleem is echter hoe hier behandelings technisch mee om te gaan en hoe in contact te komen met zo'n jongen. Directe interpretaties – dit gold evenzeer voor overdrachtsduidingen – konden slechts zelden worden gedaan en werden slechts zelden verstaan. McLean pleitte voor een geduldige aanpak met veel engagement in 'playfulness' alvorens die te betrekken in de exploratie van de externe realiteit, de actuele objecten en uiteindelijk in de overdrachtsrelatie.

In haar discussie zei Eva Berberich (Heidelberg) vooral een verwijzing naar Winnicotts laatste boek *Playing and reality* te hebben gemist. Winnicott heeft met name veel bijgedragen aan ons begrip van spelen, 'the play area', dat hij positioneerde tussen de interne en externe werkelijkheid.

Berberich interpreteerde de afwerende houding van de jongen in de analytische situatie als het op afstand houden van zowel de analyticus als zijn eigen bedreigende innerlijke realiteit vol agressieve en destructieve fantasieën, welke hij in gecondenseerde vorm als een soort dagdroom presenteerde en waarin hijzelf de held was; dit in tegenstelling tot zijn passiviteit in de analyse. Berberich bracht deze in verband met zijn latente agressieve fantasieën. Vooral de kwetsbaarheid van de jongen en de afgeeerde destructieve fantasieën maken een zeer sensitieve en niet té intrusieve manier van duiden noodzakelijk. Hiervoor zou wat Lore Schacht noemde 'intermediate communication' geëigend zijn: een communicatie die noch direct naar de innerlijke noch naar de externe realiteit verwijst, maar naar een soort 'intermediate area' waar de patiënt zich mag verstoppen en de analyticus de functie op zich dient te nemen van nog niet weten, nog niet mogen en willen weten, totdat er een gezonde basis ontstaat voor een positieve overdrachtsrelatie.

Hoewel Berberich de kwetsbaarheid van de jongen onderkende, zei ze toch in McLeans verhaal gemist te hebben de nodige interpretatie van de kant van de analyticus waaruit blijkt dat hij de boodschap, het filmscript, heeft gezien als iets wat serieus genomen dient te

worden, maar nog niet onmiddellijk geduid. Misschien heeft de analyticus door het introduceren van het spel Mens-Erger-Je-Niet zijn eigen hulpeloosheid in de situatie toegegeven. In onze discussiegroep na afloop werd door sommigen het filmscript beschouwd als een centrale masturbatiefantasie volgens Laufer en werd er veel gespeculeerd over waarom de analyticus zo weinig had geduid. Was het een sterk tegenoverdrachtsgevoel dat hem stil hield en het spel deed introduceren, of was hij verward of zelfs verlamd geraakt door het implosieve openingsverhaal, óf was hij bang voor de suicidaliteit van de jongen? Verder werd naar het materiaal van de jongen gekeken als iets wat door hem ingelijst, geëncadreerd werd gebracht en waar patiënt en analyticus gezamenlijk, als in een soort collusie, naar keken en dus ook buiten bleven staan.

Nog een andere interessante hypothese kwam op tafel, namelijk de mogelijkheid dat de patiënt onbewust de analyticus zou willen verleiden en dat deze het contact met zijn patiënt vermeden heeft, omdat hij niet om wist te gaan met zijn eigen perversies. Hoe dan ook, we misten de interpretaties van de overdracht en in de discussie de aanwezigheid van McLean om op onze vragen een bevredigend antwoord te krijgen.

De derde voordracht werd op zondagochtend vroeg gehouden door Iki Halberstadt-Freud onder de oer-Hollandse titel *Luctor et Emergo*, 'I struggle and emerge'. Het was het verhaal van een analyse van een adolescent, die vocht om een transgeneratieel trauma te overwinnen, namelijk een repeterende suicide van de grootmoeder en de overgrootmoeder. Halberstadts stelling was dat externe gebeurtenissen die niet door het individu kunnen worden beïnvloed, niet omgezet worden in psychische realiteit. Trauma's van dien aard missen een heldere presentatie in het psychische domein, ze blijven ongeïntegreerd en worden niet gesymboliseerd. Ze blijven aanwezig in de vorm van actie. Ze kunnen op verschillende manieren opnieuw tevoorschijn komen in volgende generaties. Zo herhaalde de geschiedenis zichzelf bij deze adolescent in de vorm van een depressie en een suicidepoging.

In de onderhavige analytische behandeling is

de overdrachtsboodschap tweeledig. Aan de ene kant zegt de patiënt: 'Wees voorzichtig, ik zou weer suïcidaal kunnen worden' en aan de andere kant probeert hij bij de analyticus steeds de veronderstelde bezorgdheid weg te nemen door zich beter voor te doen, zich goed te gedragen en vijandige gevoelens af te weren in een symbiotische illusie.

Halberstadt zag in dit gezin een mythe aanwezig, namelijk: wie beschermt wie tegen de suicide? Bij de patiënt kan zijn obsessieel beschermende houding gezien worden als een reactieformatie tegen zijn doodswensen. Hij leek belast met de ongewenste en pathogene rolopdracht om de suïcidale grootmoeder te representeren. De cumulatieve traumatische interactie kan volgens Halberstadt beschouwd worden als een psychologische vorm van incest en misbruik. De jongen neemt onbewust moeders fantasie en nonverbale boodschap waar. En hij voert gehoorzaam de dramatisering van haar verleden op welke zij onbewust behoeft. Alleen een psychoanalyse kan hem helpen, zijn leven redden en voorkomen dat de mythe wordt overgedragen op de volgende generatie. In haar discussie wees Agneta Sandell (Lidingö) ons op de verwarring die kan ontstaan wanneer we meer willen leren over transgenerationale fenomenen. Daartoe moeten we een ander perspectief nemen dan het puur analytische. We behoeven informatie over de reële objecten uit het dagelijks leven van de patiënt. Dit draagt een risico in zich, namelijk dat wat gelegen is in het vergelijken en correleren van externe realiteit met interne realiteit, externe objecten met interne. De verbinding tussen de twee realiteiten is zeer persoonlijk en idiosyncratisch, een verbinding bepaald door emoties. Soms wordt ons beeld vervaagd door deze mengeling van externe en interne, onbewuste en bewuste fantasieën, van hypothesen en emoties. Kortom, wat hebben we er voor voordeel aan, vroeg zij zich af. Vervolgens stelde zij ons de vraag wat er eigenlijk overgedragen wordt op volgende generaties. Wordt het lot van de mythe bepaald door externe gebeurtenissen of door interne? De mythe lijkt te werken als een wederkerige leefregel: laat nooit destructieve impulsen toe in de psychische realiteit. Maar er moet wel aan bepaalde voorwaarden voldaan

worden om als een onverbidelijke mythe te kunnen gaan werken.

Sandell veronderstelde in deze casus een ernstig gestoorde 'containing function' bij de respectievelijke moeders in de zin van 'contradictory containing'. De 'container' is niet alleen deficiënt, ze heeft contra-dictoire kwaliteiten, leidende tot een 'non-containing object'. De cumulatieve trauma's kunnen dan beschouwd worden als je hulpeloos en hopeeloos voelen tegenover overweldigende destructieve impulsen. Deze gevoelens nemen cumulatief toe door terugkerende projectieve identificaties van dreigende impulsen. De kleine jongen is een gemakkelijk slachtoffer van zijn moeders massale projectieve identificaties van een moorddadig soort. De gezinsmythe vergaart projectieve identificaties zonder ontvangers, zonder 'containende' objecten. De moeder biedt zichzelf niet aan als goed 'containing object'. Ze voorziet slechts in een mythe waarin het onverdraaglijke kan worden gevangen en bewaard. De integratie in de psychische realiteit wordt erdoor onmogelijk gemaakt.

In de levendige plenaire discussie, die op deze paper van Halberstadt en de discussie van Sandell volgde, stelde Laufer zich zeer kritisch op ten aanzien van de transgenerationale hypothese. Volgens Laufer hebben we hier te maken met een vorm van 'psychotic reasoning'. Hij vroeg zich af wat de jongen dwong zich te identificeren met bepaalde aspecten van de familiegeschiedenis en met andere aspecten niet. Elke zelfmoordpoging vertegenwoordigt volgens Laufer een psychische breuk. Hij kapittelde Halberstadt door te zeggen: 'I wait for the material to come out of the analysis, not from theories from outside. I don't bring my own theories in.'

Een ander punt van discussie was de hoeveelheid beschikbare en benodigde informatie bij de analyse. Te veel informatie leidt tot constructie en niet tot reconstructie. Ik meen dat hier wellicht het nadeel van het refereren van een gesuperviseerde behandeling zich liet gelden. Informatie uit de tweede hand en meer afstand ten opzichte van het analytisch materiaal dragen het risico in zich van over- of misinterpretaties. Maar dit doet geenszins afbreuk aan de uiterst interessante hypothese die naar

voren werd gebracht en die alleen aan de hand van het verloop van de analyse zelf kan worden getoetst.

De conferentie werd afgesloten met een panel-discussie onder leiding van de eminente Betty Joseph. Zij ging uitgebreid in op het nut van externe informatie voor de analyse en met name op de problemen die kennis van extern materiaal kan opleveren voor het analyseren zelf. Zij heeft liever weinig dan veel informatie, omdat het ons denken stuurt en ons analytici kan afleiden van onze eigenlijke opdracht: te analyseren wat de patiënt ermee doet. Niet de feiten zijn van belang maar wat ze betekenen voor de patiënt: 'We should open the patient's mind to his own thoughts.'

Als een ander risico schetste zij de onbewuste identificatie met één van de ouders op grond van de tegenoverdracht aan de analyticus.

In de praktijk van de kinderaanlyse hebben we natuurlijk terdege rekening te houden met de externe objecten, zoals de ouders. Ze dienen niet alleen faciliterend de behandeling van hun kind, ze zijn zowel in de alledaagse werkelijkheid aanwezig als innerlijk gerepresenteerd. Het gescheiden behandelen van ouders en kind kan veel onnodige complicaties helpen voorkomen en een optimale hoeveelheid informatie

kan voorkomen dat we alleen fantasieën van het kind in de therapie behandelen. Niet voor niets staat de laatste tijd de techniek van de ouderbegeleiding parallel aan kindtherapie of kinderspsychoanalyse, na geruime tijd verwaarloosd te zijn geweest, weer volop in de belangstelling.

Dat er aan het behandelen van kinderen ook realiteitsaspecten kleven, liet De Levita ons zien door aan het panel de vraag te stellen of je als analyticus je verdrietige patiëntje helpt zoeken dat onderweg naar de therapie een dierbaar speelgoedje heeft verloren. Betty Joseph zou dat nooit doen. Zij zou alleen de gevoelens van het kind in de zitting proberen te analyseren. Een schrale troost voor het kind, maar misschien zijn wij kinderspsychiaters wat minder streng in de leer.

Al met al heb ik genoten van dit symposium, niet in het minst door de aangename ambiance waarin het plaatsvond en de voortreffelijke organisatie.

H.M.J.A. Gerritzen, kinder- en jeugdpsychiater/analyticus, is universitair docent bij de Vakgroep Psychiatrie van de Universiteit van Utrecht, en adjunct-directeur van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut.